

Дарія ЯНКОВСЬКА,
кандидат мистецтвознавства,
доцент ЛНАМ

ВПЛИВИ МУСУЛЬМАНСЬКОГО СХОДУ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ МОДУ

Анотація. У статті проведений аналіз впливів мусульманського Сходу на європейську моду (VII – початку XXI ст.). Просліджені прояви елементів східного походження у контексті історичного розвитку костюма та сучасної моди.

Ключові слова: східні впливи, європейська мода, художня культура мусульманського Сходу, орієнталізм.

Аннотация. В статье проведен анализ влияния мусульманского Востока на европейскую моду (VII – начала XXI вв.). Прослежены проявления элементов восточного происхождения в контексте исторического развития костюма и современной моды.

Ключевые слова: восточное влияние, европейская мода, художественная культура мусульманского Востока, ориентализм.

Annotation. An article provides the analysis of Eastern influences in European fashion (VII – beginning of XXI c.). Displays of eastern origin elements in the context of historical costume and contemporary fashion are traced.

Key words: Eastern influences, European fashion, artistic culture of the Muslim East, orientalism.

Вивчення впливів мусульманського Сходу на еволюцію європейської моди охоплює історичні аспекти взаємодій культур (VII – XXI ст.), та зосереджується на конкретному питанні проявів елементів східного походження у формах і декорі вбрання у процесі історичного розвитку костюма, у творчості дизайнерів та одяговій моді сучасності.

Спеціального дослідження на тему впливів мусульманського Сходу чи східних впливів загалом у європейській моді немає. Опосередковано це питання висвітлюється у працях і лекціях історика моди О. Васильєва [1]. У контексті дослідження істо-

рично-культурних передумов, які спричинилися до поширення східних впливів у європейській моді, східноєвропейському регіоні зокрема, варто назвати праці польського автора З.Жигульського [2; 3]. Контраверсійна праця професора Колумбійського університету Е.Саїда “Орієнталізм” (1978), що продовжує викликати неоднозначні відгуки через антизахідну позицію, залишається обов’язковою при дослідженнях орієнталізму як явища [4].

Сутність моди полягає у мінливості, у зміні існуючого та створенні нового. Еволюція одягової моди побудована на зміні форм і силуету, кольору й орнаментів, оздоблення та аксесуарів тощо. Постійно змінюються джерела, з яких стихійно витворюються модні інновації й стандарти або з яких черпають натхнення творці моди. Одягова мода вбирає в себе елементи найрізноманітнішого походження, потужну частку яких складають запозичення та інтерпретації з традиційних культур. Звернення до етнокультур становить багатючий фонд для розмаїтих цитат, зіставлень різних за походженням елементів і витворення на їх основі нових варіантів.

Одним із перманентних джерел запозичень та інтерпретацій є художня культура мусульманського Сходу. Проте традиційний ісламський Схід не був монолітним утворенням, єдиною спільнотою; це поняття включає середньовічні суспільства Близького Сходу (Західної Азії і Північної Африки), Середньої Азії, частково Індії, Великого Степу, країни мусульманського культурного кола у Новому часі. У колекціях високої моди і ready-to-wear (готового одягу) східні впливи виявляються досить часто, з року в рік змінюючи першоджерела інспірацій (це може бути мистецтво арабських країн, Туреччини, Марокко чи Індії) та форму прояву: в орнаменті чи колориті, силуетному вирішенні чи аксесуарах, конкретних запозичених видах одягу або легкому загальному стилістичному звучанні. Використання східних за походженням елементів і форм не є явищем, що належить творчості виключно модельєрів сучасності. Хоч така тенденція наразі є і, очевидно, залишиться актуальною, образи, інспіровані східними культурами, часто створювали дизайнери одягу впродовж ХХ ст. Сама ж практика використання східних елементів у європейській моді, як і у мистецтві загалом, має значно глибше коріння. Прояви східного (не мусульманського) впливу зустрічаємо ще

в давніх культурах Греції і Риму, що уособлюють зародження європейської цивілізації. Східні впливи простежуються в костюмі періоду еллінізму та одяговій моді пізньої Римської імперії – тенденція до розкоші, багатства декоративного оздоблення, коштовних тканин, урізноманітнення орнаментів, використання дорогих матеріалів є наслідком впливу культур стародавнього Сходу. Такі характеристики пізніше успадкувало мистецтво Візантії і мусульманського Сходу, асоціюючись в уяві європейського населення з розкішшю, багатством і екзотикою.

Костюм Візантії формувався у руслі східної естетики, яка вимагала яскравих кольорів, орнаментованих тканин, багатства декору і прикрас. Візантійська орнаментика зазнала значного впливу мусульманських зразків. Оголення тіла не допускалося – момент, характерний не лише для християнської Візантії (історію якої дослідники часто розглядають як складову історії Сходу [5, 14]) та країн східнохристиянського культурного кола, але й для традиційних середньовічних суспільств Сходу (окрім Індії).

Виникнення ісламу і завоювання арабами величезних територій утворили якісно нову східну цивілізаційну структуру, потужний центр культурних впливів – середньовічний мусульманський світ. Вирішальну роль в ознайомленні Європи з культурою країн арабомусульманського світу відіграли хрестові походи, наслідком яких було надходження виробів східного художнього ремесла на європейські ринки. Зародився інтерес до мистецтва Сходу. Швидко розповсюдилась мода на східні орнаменти, які стали зразком для наслідування у декорі виробів. В одязі використовували тканини східного походження з властивим для них оздобленням та яскравим колоритом. Під впливом орієнтальної моди гостроносе взуття загинали догори (така мода існувала в Китаї, Індії, Ірані, Арабському халіфаті) [3], в шоломах наслідували форми азійських головних уборів. Верхній чоловічий одяг і головні убори готичного періоду також мають певні спільні риси з східними зразками: мантії були схожі на східні халати, головні убори – на тюрбани. Елементи східного орнаменту використовувалися у тканих і вишиваних візерунках романського стилю, зокрема мотив чінтамані (кільця, згруповані по троє) – мотив китайського

походження, який за посередництвом орнаментики Близького Сходу поширився у Європі.

Східні впливи простежуються і в часи монгольського нашестя, яке поєднало елементи культури різних регіонів: в орнаменті Близького Сходу і Європи поширилися китайські мотиви, зокрема, (чінтамані, чі (китайські хмарки), зображення драконів, феніксів, квітів лотоса); монголо-татарські впливи в костюмі стосувалися переважно озброєння і військового вбрання.

В епоху Ренесансу східні впливи проявлялися здебільшого в оздобленні тканин. Тканини італійського виробництва наслідували східні зразки і були одним із основних джерел розповсюдження елементів східної орнаментики в європейському мистецтві, так як масово виготовлялися на експорт [6, 239–243]. Орнаментальні мотиви східного походження (гранат, гвоздика, лотос) широко застосовувалися в декорі одягових тканин у флорентійському і венеційському вбранні. Головні убори та верхній чоловічий одяг, схожі на східні тюрбани і халати, присутні в італійському строї доби Ренесансу.

У XVI ст. у Європі тон задавала іспанська мода, в якій на той час прижилися східні впливи через тісне співіснування впродовж століть на Піренейському півострові іспанської та мавританської культури. Так в Іспанії поширився звичай, згідно з яким жінка при виході з дому накидала покривало на голову, плечі й обличчя. Воно нагадувало головні убори мусульманок, часто було чорного кольору, і згодом еволюціонувало в іспанську мантилью з чорного мережива [7, 140].

У кінці XV ст. сталися події, які послабили східний вектор зв'язків Західної Європи зі Сходом. Відкриття прямого морського шляху з Європи до Індії навколо Африки (1497 – 1799 рр., експедиція Васко да Гама) обмежило значення караванних шляхів; відкриття Америки (1490-ті рр., подорожі Х. Колумба і А. Веспуччі) зумовило перенесення головних торговельних шляхів в Атлантику. З початком XVI ст. орієнтальний вплив у західноєвропейській моді помітно зменшився. А в східній Європі, навпаки, розпочалися процеси орієнталізації.

Звернення до культури мусульманського Сходу і процеси орієнталізації в країнах південної і східної Європи в XV – XVII ст. були пов'язані з масштабними турецькими завоюваннями і близькими контактами з ісламським соціокультурним

світом. Посилення турецької держави і падіння Візантії, прийняття Кримського ханства під протекторат Туреччини (1475 р.), захоплення турками генуезьких факторій у Криму, підпорядкування у XV ст. Валахії, Молдавії, у XVI ст. – Угорщини, у другій половині XVII ст. – Поділля і чорноморського узбережжя та експансія на захід максимально наблизили ісламський Схід до Європи.

В польській моді орієнтальна стилістика переважає з XVI ст., чому, зокрема, сприяло явище сарматизму. Сарматизм – польська концепція походження поляків від давньоіранського етносу сарматів, згідно з якою Схід уявлявся ймовірною прабатьківщиною польського народу. Відповідно, віталися звернення до східної моди та стилістики.

Орієнтальні впливи потужно виявилися в чоловічому одязі та озброєнні. В Угорщині та Польщі, що в часи Середньовіччя знаходилися у сфері західноєвропейського впливу, чоловіки наслідували моду, поширену в турків і татар – підголювали голови, носили взуття з легко загостреними носами, яке нагадувало східні прототипи. Базовим елементом чоловічого костюма був жупан, підперезаний тканим поясом, поверх одягали кунтуш чи делію. Походження цих типів одягу також східне. Жупан побутував в Ірані і Туреччині, Угорщині, Польщі, Україні. Чіткі орієнтальні впливи виявилися у польському війську, в обмундируванні і озброєнні відділу яничарів у королівській гвардії, яке наслідувало турецькі зразки. Слід зазначити, що жіноча мода при цьому розвивалася за західними зразками – італійськими, французькими, німецькими [3, 122–124].

Східна мода не копіювалася автоматично, а творчо переосмислювалася. Зразками були турецькі, іранські, індійські, кримські вироби – тканини, форми одягу, їх оздоблення. Іранський чоловічий стрій періоду імперії Сефевидів (XVI – XVII ст.) помітно вплинув на розвиток індійського і турецького, польського та українського, угорського та російського вбрання. Базовими його елементами є два кафтани (нижній і верхній), штани, м'який пояс, тюрбан. В костюмі Османської Туреччини поєдналися давні тюркські елементи, візантійські, арабські та іранські [3, 17–18]. В основі чоловічого костюма – сорочка, широкі штани-шаравари, м'яке загострене взуття, довге вбрання типу жупана, м'який

пояс і довгий кафтан, тюрбан. Турецька одягова мода у свою чергу потужно вплинула на розвиток вбрання в Угорщині, Польщі, Україні, Росії та південнослов'янських країнах. В турецькій орнаментиці переважають рослинні мотиви (квіти троянди, гвоздики, тюльпана, лілії, граната, плоди граната) та мотиви чінтамані, півмісяця, зірки, сонця тощо.

На українських землях східні впливи інтенсивно проявилися у період кінця XVI – першої половини XVIII ст. й у багатьох аспектах були пов'язані з географічним розташуванням України на межі двох культурних зон – Заходу і Сходу. Безпосереднє сусідство із мусульманськими територіями (Кримським ханством, Османською Туреччиною) відіграло тут свою важливу роль: сприяли використанню елементів східної культури в різних культурних галузях і в тому числі й вбранні, орієнталізації смаків. XVII ст. стало періодом пожвавлення активних взаємозв'язків між Сходом і усією Європою. Попит на предмети розкоші східного виробництва – тканини, килими, зброю, керамічні і ювелірні вироби був надзвичайно високим. Східні вироби викликали численні наслідування.

Впливи мусульманського Сходу виявилися найбільше в орнаменті, поширився також одяг східного типу з коштовних тканин, дрібні деталі, як наприклад гудзики, були майже копіями східних зразків. Дорогий одяг виготовлявся з привізних тканин з відповідною орнаментикою. Характерна деталь костюма – пояси – у великій кількості імпортувалися з Туреччини та Ірану, поки не налагодилося виробництво на місцевих мануфактурах. У XVIII ст. більшої інтенсивності набувають західноєвропейські зв'язки, хоч східні мотиви в одязі продовжують існувати.

В костюмі московської Русі поєдналися впливи староруські, візантійські, монгольські, іранські. Тут переважав розстібний одяг типу східних халатів, східні головні убори, взуття з загнутими вгору носами. Терміни “халат”, “кафтан” мають східне походження. Для пошиття одягу використовували візантійські, іранські, пізніше італійські, турецькі тканини; в озброєнні переважали орієнтальні зразки; довгі кафтани в царських уборах – наслідок східних впливів. У період XV – XVII ст. в орнаментиці помітно відобразилися іранські та індійські впливи внаслідок пожвавлення торговельних відносин з цими країнами. Орієнтальна

стилістика міцно протрималася у російській моді по XVII ст.

У західноєвропейській моді XVII ст. під впливом Сходу з'явилися тканини з набивними візерунками, причому в їх орнаментатії використовувалися орієнтальні мотиви. В 1660 – 1670 рр. в західноєвропейському чоловічому костюмі (одночасно в цивільному і військовому) з'явилися жюстокори на гудзиках, легко розкльошені від талії донизу (спочатку назив. *casaque*). Жюстокор поширився під впливом східного вбрання – іранських і турецьких кафтанів та східноєвропейських жупанів, які мають чимало відмінностей між собою, але базуються на спільній основі – це довге, розкльошене, відкрите спереду вбрання [3, 153].

Облога Відня у 1683 р. військами Османської імперії стала подією, яка суттєво вплинула на одягову моду. Розповсюдилися домашні халати в турецькому стилі і широкі шовкові пояси “а ля тюрк” [1, 15].

У XVIII ст. східний вплив залишається вагомим фактором розвитку моди, проте у цей період акценти змінюються, переміщуючись далі на схід. Джерелом інспірацій, впливів та запозичень стає мистецтво Китаю. Відкриття Помпей і Геркулануму змістило акценти інспірацій і модних запозичень у бік античної спадщини. У XIX ст. китайський вплив занепадає, і сфера орієнтальних зацікавлень зміщується у напрямі країн Близького Сходу, а у другій половині XIX ст. – в напрямі Японії. Поштовхом до повернення в моду турецького впливу у другій половині XVIII ст. стали Російсько-турецькі війни (1768 – 1774, 1787 – 1792 рр.). Турецькі бані, турецькі дивани, що прикрашали інтер'єри новомодних кав'ярень, тюрбани з егретами з пір'я були поширені у період перед французькою революцією 1789 р. Світле жіноче вбрання (сукня) в поєднанні з колоніальними шаллями близькосхідного походження (т.зв. “кашмірські шалі” з тонкої вовни з характерними східними мотивами) протрималося до 1810 р. [1, 18–19]. Похід Наполеона в Єгипет (1798 – 1799 рр.) став серйозним історичним важелем для нової хвилі впливів з близькосхідного регіону і дав потужний поштовх до вивчення єгипетських і мусульманських пам'яток. Зокрема, проявилась зацікавленість єгипетською, турецькою, арабською культурами не лише на рівні модних запозичень (кашмірські шалі, як елемент жіночого вбрання), але й у науковому контексті, спричинивши новий етап розвитку орієнталізму. Орієнталізм, як термін, обіймає всю сукупність досліджень

Сходу і увесь комплекс наук про Схід. Також орієнталізм розуміється як напрям у мистецтві, ознаками якого є використання східних мотивів і поверхневе, відірване від реальності сприйняття країн Сходу. Традиційна орієнталістика спочатку займалася лише Близьким Сходом, тобто Східним Середземномор'ям, і лише згодом – Індією, Китаєм, Японією. Вважається, що формально орієнталізм почав своє існування з Віденського церковного собору 1312 р., на якому вирішили заснувати низку кафедр “арабської, грецької, гебрійської та сирійської мов” у Парижі, Авіньйоні, Оксфорді і Болоньї. До середини XVIII ст. спеціалістами по Сходу були переважно дослідники мов, фахівці з Біблії чи ісламської релігії [4, 72]. Варто зазначити, що інтерес до регіону Середнього Сходу значно посилювався у зв'язку з перекладом Авести і упанішад французьким вченим А. Анкетиль-Дюперроном у 1770 рр. Після єгипетського походу Наполеона по всій Європі зростає кількість орієнтальних студій і професорських кафедр, періодичних видань (наприклад “Археологія Сходу” 1809 р.). Виникають різноманітні наукові товариства, торгові та перекладацькі фундації – Азійське товариство у Франції (Societe asiatique), Королівське азійське товариство в Англії (Royal Asiatic Society), Німецьке товариство з вивчення східних країн, Американське орієнтальне товариство (American Oriental Society) [4, 62].

Орієнталізм, як корпус західного знання про Схід, був створений уявою європейців, асоціюючи Схід з екзотикою та романтичними історіями. Схід став уявною культурною протилежністю, культурним контрастом до Заходу з цілим комплексом власних ідей і уявлень, торгівлею східними товарами, присутністю колоніальних військ. На Сході відкривалися школи і місії, консульські установи, збільшився потік європейців, які відвідували східні країни. Це були вчені-орієнталісти, наукові і археологічні експедиції, працівники консульських служб, купці. Популярний орієнталізм створив моду на Схід і дуже помітно відобразився в мистецтві – у захопленнях, запозиченнях та інтерпретації східних мотивів.

Впродовж XIX ст. Схід, зокрема Близький Схід, був місцем, куди особливо любили подорожувати, і про яке багато писали – утворився цілий корпус літератури орієнтального стилю (напр., Ф.-Р. де Шатобріан “Подорож з Парижу в Єрусалим і з

Єрусалиму в Париж” 1810–1811 рр., А. де Ламартін “Мандрівка на Схід” 1833 р.). Варто також підкреслити значення романтизму в популяризації орієнтальних впливів. Міфологія європейського романтизму провокувала моду на мандрівки і подорожі, з якими був пов’язаний культ екзотики і Сходу. Орієнтальні захоплення були надзвичайно поширені одночасно з легендою підвищеної чуттєвості та романтичним ореолом. У XIX ст. все східне стало синонімом екзотичного і таємничого.

Орієнтальні елементи проникали у сферу візуальної експресії і з’являлися у творах десятків художників (Ежен Делакруа, Жан Огюст Домінік Енгр, Ежен Фромантен, Жан-Леон Жером, Фредерік Лейтон, Леон Бонна, Фредерік Бріджмен). Ежен Делакруа побував у Алжирі і Марокко у 1830-х рр. у складі французької дипломатичної місії. Серед його творів численні зображення інспіровані культурою цих регіонів Північної Африки. Характерно, що художники зображали не лише побачене, але і уявне, оскільки деякі з них ніколи не були на Сході [4]. Після періоду панування античних форм і мотивів в одяговій моді, інспірації почали шукати на Сході, зокрема, мусульманському. Франція, будучи колоніальною імперією, охоче приймала певні запозичення від арабів – мотиви східної орнаментики, особливо рослинні, тюрбани для вечірнього вбрання. Чоловіча мода, окрім орнаментальних мотивів, збагатилася фесками, вишитими жилетами і гаманцями у східному стилі. (1815 – 1820 рр.) [1, 20]. У 1882 р. Англія окупувала Єгипет. Станом на кінець XIX ст. майже всі території Близького Сходу (окрім Туреччини) були окуповані європейцями. У період розквіту колоніалізму (початок XX ст.) екзотичні східні елементи в моді були дуже поширеними – іранські, арабські, індійські, далекосхідні мотиви.

Наступна хвиля впливу мусульманського Сходу в одяговій моді була інспірована гастрольними виступами російського балету в Парижі. Балет “Шехерезада” Римського-Корсакова в паризькому театрі “Шатле” 1910 р., декорації і костюми до якого створив Лео Бакст, вразив публіку східними образами і колоритом. В жіночу моду увійшли тюрбани з пір’ям, шаровари і кафтани. Легкі тканини розшивалися золотом і бісером у східному стилі. Арабський Схід, Єгипет, Індія, Туреччина вкотре привернули до себе увагу як джерела інспірацій. Провідний тогочасний модельєр Поль Пуаре створював

моделі з виразним східним забарвленням – у формах (туніки, тюрбани) і колориті, використовуючи арабські орнаменти, індійські, іранські елементи (а також – китайські і японські мотиви) та яскраві тони. Пуаре організовував театралізовані святкування у східному стилі, а також створював парфуми зі східними назвами: “Алладін”, “Мінарет”, “Китайська ніч”. Завдяки Пуаре мода на Схід розповсюдилась у різних верствах суспільства [1, 23].

Після першої світової війни і у 1920 рр. в моді виразно помітні впливи колоніальних народів. Зі східних країн надходили декоративні тканини з Марокко і Тунісу, шалі і хустки, індійські, арабські елементи одягу і орнаментики. Важливим аксесуаром жіночого вбрання були вишиті шалі і хустки, часто в орієнтальному стилі. У східному стилі виконувалися вишивки, візерунки, аплікації тощо – з складною насиченою орнаментикою. На Міжнародній виставці сучасних декоративних і промислових мистецтв (Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes) 1925 р. в Парижі, яка дала назву стилю Ар Деко, поруч з мотивами модерну і впливами кубізму, конструктивізму і функціоналізму простежуються впливи екзотичного мистецтва колоніальних народів [8].

У другій половині ХХ ст. східні впливи виразно помітні у моді 1960 – 1970 рр. Етнічні стилі розповсюдились в одяговій моді водночас із поширенням культури хіппі, які використовували в одязі турецькі, індійські, афганські елементи: взуття, шалі, сорочки, туніки, шаровари, сумки, прикраси (намиста і браслети) тощо.

Фольклорні запозичення і цитати можна простежити у творчості переважної більшості модельєрів другої половини ХХ ст.: інтерпретації всього ансамблю національного строю чи окремої його частини. “Етнографічні” колекції демонструють як точні копії першозразка, включно з правдивими деталями традиційного вбрання, так і розмаїті варіації на тему, коли джерело стилізується до невпізнання; можуть бути еклектичними (поєднувати елементи різних стилів і країн) або стилістично однорідними [7, 408]. Зокрема, захоплення етностилями властиве творчості Іва Сен Лорана (Yve Saint Laurent), Еміліо Пуччі (Emilio Pucci) та багатьох інших дизайнерів. Запозичення і цитування, іронічні експерименти

з різними стилістичними деталями – ці риси притаманні мистецтву епохи постмодернізму.

Східні елементи переважно арабського чи індійського походження поширювалися в моді зламу тисячоліть – це гостроносе взуття без задника, шаровари, шалі, відкритий живіт, пірсинг, прикраси [1, 27].

В епоху глобалізації культура країн ісламу активно впливає на світ моди. Щосезону етнічні та національні мотиви займають провідні позиції серед топових подіумних тенденцій. Мусульманська етнічність за останні роки набула особливої популярності: ісламські дизайнери активно виходять на західний ринок (Elie Saab, Zuhair Murad), тоді як європейські модельєри все частіше використовують у творчості мотиви одягу країн Близького Сходу. З останніх проявів можемо назвати колекцію The Row весна/літо 2014, побудовану на основі традиційного арабського вбрання, продемонстровану у Нью-Йорку у вересні 2013.

Мистецтву сучасності, як і мистецтву ХХ ст., властива актуалізація культурних традицій, коли модними стають об'єкти та стилістика, час витворення і побутування яких давно минув. Постійні стилізації, комбінування і трансформації елементів, зачерпнутих із різних першоджерел, художнє обігрування мотивів традиційних культур є характерною рисою сучасної моди.

Підсумовуючи, варто зазначити, що арабо-мусульманський світ був постійним джерелом зацікавлень, запозичень та інтерпретацій в європейській моді, починаючи з періоду хрестових походів. В одяговій моді вони проявлялися у запозиченні та використанні елементів східної орнаментики, інтерпретації форм та декору вбрання країн мусульманського культурного кола. Впливи мусульманського Сходу не були однорідними впродовж усього періоду від Середньовіччя до наших днів: історичні події, економічні та культурні явища ставали передумовами до посилення чи послаблення східних впливів. У ХХ ст. східні впливи стали невід'ємною частиною модних циклів, швидко змінюючи першоджерела інспірацій (мистецтво арабських країн чи, наприклад, Індії) та форму прояву: в орнаменті чи колориті, силуетному вирішенні чи аксесуарах, конкретних запозичених видах одягу або легкому загальному стилістичному звучанні. Художня культура Сходу

тепер – одне із постійних джерел запозичень та інтерпретацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев А. Европейская мода. Три века. – М.: Слово/Slovo, 2006. – 439 с.
2. Żygulski Z. O polskim orientalizmie // Orient w sztuce polskiej. – Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 1992. – S. 7–19.
3. Żygulski Z. Kostiumologia. – Krakow, 1972.
4. Саїд Е. Орієнталізм. – К.: Основи, 2001. – 511 с.
5. Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу. Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 736 с.
6. Соболев Н.Н. Очерки по истории украшения тканей. – М.–Л.: АCADEMIA, 1934. – 433 с.
7. Мода и стиль. Современная энциклопедия. – М.: Аванта, 2000. – 480 с.
8. Dziekonska-Kozłowska A. Moda kobieca XX wieku. – Warszawa: Arkady, 1964.
9. Faroqhi S. and Neumann C. Ottoman Costumes: From Textile to Identity. – Istanbul: Eren Publishing, 2005.